

Національне Академія наук України
Інститут економіки

На правах рукопису

ХМЕЛЕВСЬКИЙ Олександр Володимирович

ХАРАКТЕР ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ ПРАЦІ
В УКРАЇНІ

08.01.03 - Теорії макроекономіки

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук

Київ - 1995

00777937 (1)

Дисертація є рукопис

Робота виконана в Інституті економіки НАН України.

Науковий керівник - доктор економічних наук,
доцент Квасижук Б.Є.Офіційні опоненти - доктор економічних наук,
професор Панченко Є.Г.кандидат економічних наук,
доцент Волошин В.В.Провідна організація - Київський державний економічний
університет.Захист відбудеться "12" квітня 1995р. о "14" годині на
засіданні спеціалізованої вченої ради К.01.23.05 по захисту
дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата наук в
Інституті економіки НАН України за адресою: 252011, м.Київ,
вул. П.Мирного, 26.В дисертацію можна ознайомитись в бібліотеці Інституту
економіки НАН України.Автореферат розіслано "6" березня 1995р.Вчений секретар
спеціалізованої ради
к.е.н., с.н.с.

Шабдиста Л.М.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Події кінця ХХ-го століття суттєво змінили політичну карту світу, Розпад Радянського Союзу, загальноцівілізаційні тенденції щодо утвердження ринкових елементів в господарському механізмі, обумовили становлення в Центральній та Східній Європі суспільств не західного типу.

Утворення незалежних держав поставило цілий ряд проблем пов'язаних як в формуванні їх національних економік, так і суттєвою зміною географії зовнішньоекономічних зв'язків, налагодженням торгівлі, пошуком нових форм міжнародної співпраці.

Потребує серйозних коректив й точка зору, яка останніми роками широко поширювалась між науковцями та політичними діячами, про домінування світових інтеграційних процесів, зближення національних економік. Насправді, взаємодія господарств різних країн - складне багатогранне явище, яке містить в собі не лише інтеграційні але й протилежні тенденції, або навіть, певне суперництво за ринки збуту, посідання кращого місця в міжнародному поділі праці, політичний вплив, тощо. Господарська інтеграція не може існувати без зворотніх процесів спеціалізації та зміцнення самостійності окремих народногосподарських комплексів.

Країни відрізняються одна від одної за рівнем економічного розвитку, структурою виробництва, напрямками та пріоритетами в зовнішній торгівлі. Звідси випливає й характер взаємодії

економічних систем . Одні з них займають провідне становище, активно впливають на формування економічних зв'язків, диктують свої умови на ринку, інші - займають підлегле становище.

Основою взаємодії господарств різних країн є міжнародний поділ праці, який визначає характер міжнародних економічних взаємин, напрямки розвинутої торгівлі, впливає на структуру виробництва. Саме тому дослідження поділу праці є ключовим моментом вивчення світової економіки, закономірностей, що лежать в основі її формування та розвитку.

Однією з країн, що здобули державну незалежність наприкінці ХХ-го століття, була й Україна. Тривала залежність від союзних директив, що суперечили інтересам української економіки, незформованість національного центру регулювання народного господарства, особливо в царині фінансів та грошового обігу, призвели до ряду деформацій в поділі праці України, а відтак в структурі її виробництва та господарських зв'язках. Український народногосподарський комплекс перетворився на одну зі структурних ланок економіки СРСР. Зв'язки між українськими товаровиробниками склалися таким чином, що три чверті національного продукту не мали технологічної завершеності на території України. Це підірвало цілісність національної економіки, ставило її в залежність від інших господарських систем. Разом з тим зростала й ізольованість економік Росії та України від процесів в системі світового господарства.

Після розпаду Радянського Союзу Україні у спадок залишилась неефективна та економічно небезпечна структура промисловості, застарілі та зношені виробничі фонди, нерозроблені, а в деяких випадках і вичерпані родовища корисних копалин. За рівнем економічного розвитку Україна значно поступається роз-

винутим країнам. Перед нашою державою стоять складні завдання піднесення виробництва та життєвого рівня населення. Їх розв'язання полягає не лише в реформуванні економічної системи, господарського механізму, але й структурній перебудові, формуванні єдиного, цілісного народногосподарського комплексу та безпосереднього його входження до міжнародного поділу праці.

Для вирішення цих завдань необхідне теоретичне підґрунтя, наукова концепція перебудови української економіки. В свою чергу її розробка неможлива без вивчення територіального поділу праці, що визначає структуру виробництва та зовнішньоекономічні зв'язки. Отже, дана робота є спробою дослідити процес формування та нинішній стан територіального поділу праці в Україні, визначити його характер та дати оцінку його ефективності, а також накреслити основні напрямки його зміни.

При розробці даної теми було поєднано аналіз статистичного матеріалу з розглядом теоретичних узагальнень вчених, що займалися регіональною та світовою економікою і, зокрема, дослідженням територіального поділу праці. В дисертації широко використовуються дані статистичних збірників Міністерства статистики України та СРСР. Зокрема, такі щорічні видання, як "Народне господарство України" та "Народное хозяйство СССР", "Внешнеэкономические связи СССР", поточні звіти та доповіді. Використовуються й інші офіційні джерела, наприклад Статистичний довідник Державного митного комітету України.

Поряд з цим, в процесі дослідження виникла необхідність застосовувати нові узагальнення, що раніше практично не використовувалися. Особливу увагу хотілося б звернути на фундаментальну працю Б.Болотіна та В.Шейніса "Економіка країн що роз-

виваються в цифрах", яка містить багато матеріалу, що дає змогу порівнювати процеси які відбуваються в народному господарстві України з іншими країнами.

Для відображення процесу формування територіального поділу праці використовується історичний матеріал, наведений в працях таких українських вчених як М.Слабченко, М.Яворський, М.Волобуєв, К.Кононенко.

Крім статистичного матеріалу в даній роботі розглядаються теоретичні розробки та узагальнення як класиків економічної науки - А.Сміта, Д.Рікардо, Ф.Ліста, так і сучасних українських та російських вчених.

Об'єктом дослідження цієї роботи є територіальний поділ праці в Україні, який характеризують структура виробництва та зовнішньоекономічні зв'язки. Рівень розвитку економіки України, а також проблеми територіального поділу праці розглянуті в контексті міжнародних економічних зв'язків.

Ступінь розробленості теми. Теоретичні джерела дослідження включають наукові концепції що визначені в працях А.Сміта та Д.Рікардо. Зокрема, в своїй роботі "Дослідження про природу та причини багатства народів" А.Сміт розглядає поділ праці як необхідну умову товарного виробництва, досліджує його вплив на зростання продуктивності праці, економію суспільного продукту, технічний прогрес, тощо. Д.Рікардо не лише поглибив уявлення про галузевий поділ праці, але й визначив проблеми міжнародно-

1. Сміт А. Исследование о природе и причинах богатства народов. - М., 1962, с. 23.

2. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения. - Сочинения, М., 1941, т.1.

го поділу праці, зовнішньої торгівлі. Д.Рікардо також належить заслуга перших досліджень природи колоніалізму. Зокрема, ним було відзначено такий важливий момент колоніальної залежності, як монополізація ринку колонії метрополією.

Принципові моменти в теоретичне дослідження поділу праці вніс основоположник німецької історичної школи Ф.Ліст. В центрі його концепції - цілісний, самодостатній національно-господарський комплекс. На відміну від Д.Рікардо він розглядав зовнішню торгівлю не лише як співробітництво рівноправних партнерів, реалізацію порівняних переваг виробництва, але й як інструмент економічної боротьби, руйнування внутрішнього поділу праці, що призводить в ході перебігу історичних подій до встановлення економічного панування однієї держави над іншою, стримуванні розвитку продуктивних сил.

Серед сучасних західних дослідників слід виділити Г.Мордаля, який у своїй праці "Світова економіка. Проблеми та перспективи" дослідив ряд таких явищ та тенденцій розвитку світового господарства, як зміцнення національно-господарських комплексів, зростання нерівності між розвинутими країнами та країнами що розвиваються. Він розкрив причини економічної відсталості країн в постколоніальний період та запропонував ряд заходів щодо прискорення розвитку країн що розвиваються, а також змін до міжнародних угод для зменшення розриву в рівнях розвитку між розвинутими країнами та країнами що розвиваються.

1. Ліст Ф. Национальная система политической экономии. - С.-Петербург, 1891.

2. Мордаль Г. Мировая экономика. Проблемы и перспективы. - М., 1958.

Значний внесок до концепції територіального поділу праці внесли сучасні українські та російські вчені. Зокрема, В.Корнієнко розширив поняття поділу праці, виключивши до нього, поряд з поділом виробничих функцій, також поділ засобів виробництва та створених споживчих вартостей. Це положення послужило теоретичною основою для аналізу поділу праці через структуру виробництва.

Проблема територіального поділу праці займала провідне місце в роботах відомого вченого-регіоналіста І.Маєргойза. На відміну від інших вчених-регіоналістів основною структурною одиницею в його дослідженнях була країна¹². Такий підхід дозволяв розглядати регіони як частини одного цілого, взаємну обумовленість їх спеціалізації, результати їх кооперації з точки зору добробуту держави, вказував на неоднакове значення господарських комплексів регіонів, а також давав змогу проаналізувати вплив економічного устрою та господарського механізму на територіальний поділ праці.

Провідне місце серед наукових розробок займають праці В.Кістанова та Е.Алаєва. Так В.Кістанов в своїй монографії "Територіальна організація виробництва" визначає закони територіальної організації господарства, зокрема комплексність розвитку районів¹³. Значне місце в працях вченого посідає проб-

-
1. Корнієнко В.П. Общественное разделение труда в период перехода к коммунизму. - М., 1963.
 2. Маєргойз И.М. Территориальная структура хозяйства. - Новосибирск, 1966.
 3. Кістанов В.В. Территориальная организация производства. - М., 1981.

лема критерію спеціалізації. На його думку ним може бути структура продукції регіону, його основних фондів та персоналу. Іншої точки зору притримується Е.Алаєв. Вчений вважає, що спеціалізація регіону повинна визначатись через міжрайонний обмін.

Взаємозв'язок між поділом праці та розміщенням трудових ресурсів відображений в розробках західних вчених Ж.-Р.Будвіля, Дж.Фрідмана та інших.

В.Панченко дослідив соціальний аспект територіального поділу праці.

Не валилася поза увагою вчених і поділ праці в Україні. До перших розробок в цій проблемі слід віднести праці в історії народного господарства України М.Слабченка та М.Яворського. Їх положення були розвинуті в працях П.Кононенка та М.Волобуєва.

Розроблялася й система позначників для визначення

1. Алаєв Э.В. Эффективность комплексного развития экономического района. - М., 1965.

2. Панченко Е.Г. Территориальное управление социально-экономическими процессами. - К., 1934.

3. Слабченко М.В. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX-го століття. - Х., 1925, т.1, К., 1927, т.2.

4. Яворський М. Україна в епоху капіталізму. - Х., 1924, вип.1, 1925, вип.2,3.

5. Кононенко П. Україна і Росія. - Мюнхен, 1965.

6. Волобуєв М. До проблеми української економіки. - Більшовик України, 1928, ч. 2,3.

спеціалізації регіонів. Сокрема, П.Волобой, В. Поповкін, О.Емельянова провели аналіз спеціалізації України в межах СРСР, С.А.Николаев запропонував показник рівня міжрайонної спеціалізації для визначення спеціалізації району через обсяг вивезеної продукції.

Тобто, розробки ряду вчених створили методологічну основу для дослідження проблеми територіального поділу праці, ними наводяться цікаві дані щодо історичного розвитку та нинішнього стану поділу праці в Україні. Проте існує необхідність систематизації та узагальнення цих матеріалів, їх співставлення з сучасними статистичними даними та переосмислення в світлі останніх подій.

Метод дослідження є теоретичне та історико-економічне визначення характеру поділу праці, що існував як в умовах народногосподарського комплексу СРСР, так і в період становлення української державності, його ефективності.

Для реалізації поставленої мети необхідно вирішити наступні дослідницькі завдання:

1. Визначити суттєві риси територіального поділу праці в Україні та основні чинники його формування.

2. Розкрити природу економічної залежності України в

1. Волобой П.В., Поповкін В.А. Українська РСР в загальносоюзному поділі праці. - К., 1972.

2. Емельянова О. Про деякі важливі економічні аспекти суверенітету України. - Економіка Радянської України, 1991, № 3.

3. Николаев С.А. Определение отраслей специализации района и оценка их эффективности. - Сборник. Вопросы методики исследования размещения производства., М., 1965, с. 5-25.

процесі становлення її народногосподарського комплексу та вплив територіального поділу праці на рівень розвитку продуктивних сил країни.

3. Систематизувати дані щодо процесу формування територіального поділу праці в Україні з кінця ХУІІІ ст. до 2-ї пол. ХХ ст.

4. Визначити ефективність спеціалізації України в межах СРСР за показниками структури виробництва і зовнішньоекономічних зв'язків, експорту та імпорту.

5. Визначити напрямки вдосконалення системи поділу праці, пріоритетів в структурній політиці та зовнішній торгівлі.

Методологічну основу дослідження складає, зокрема, теоретичне положення про країну як основну структурну одиницю досліджень територіального поділу праці. Без об'єднуючого об'єкту - країни цілком неможливо визначити в ній місце кожного з її районів. Райони виступають лише як цілісності більш низького ієрархічного рівня, носії окремих функцій народногосподарського цілого. Крім того, саме на рівні країни проявляються закономірності розвитку способу виробництва, вплив державного регулювання на економіку, тощо.

Економічний район розглядається в дисертації як територіально-виробничий комплекс з ефективною народногосподарською спеціалізацією. Суттєвими рисами економічного району є виробнича спеціалізація в межах народного господарства.

1. Маергойз И.М. Территориальная структура хозяйства. - Новосибирск, 1986, с. 23, 24.

2. Алаев Э.Б. Эффективность комплексного развития экономического района. - М., 1965, с. 13, 20.

взаємозв'язок між галузями виробництва всередині району та ефективність його спеціалізації. Спеціалізація галузей району проявляється в міжрайонному обміні.

В роботі також використовується визначення галузей спеціалізації району за їх часткою в продукції, основних фондах, чисельності персоналу, тощо.

Одним з ключових моментів роботи є положення про необхідність внутрішньої інтеграції народного господарства для забезпечення економічного піднесення країни.

При визначенні галузей спеціалізації України в межах народного господарського комплексу СРСР використовується індекс спеціалізації, що обраховується як співвідношення між часткою окремої галузі України у виробництві продукції відповідної галузі СРСР до частки України у національному доході СРСР, та показник рівня міжрайонної спеціалізації, що обраховується як процентне співвідношення вивезеної за межі України продукції до всієї товарної продукції даної галузі.

Методика дослідження ґрунтується на загальнонаукових принципах системного підходу та структурно-функціонального

1. Кистанов В.В. Территориальная структура производства. - М., 1981, с. 65.
2. Курдаль Г. Мировая экономика. Проблемы и перспективы. - М., 1958, с. 269.
3. Волсбой П.В., Поповкін В.А. Українська РСР в загальносоюзному поділі праці. - К., 1972, с. 21.
4. Николаев С.А. Определение отраслей специализации района и оценка их эффективности. - Сборник. Вопросы методики исследования размещения производства., М., 1965, с. 7.

аналізу, сходження від абстрактного до конкретного в формуванні основних засад територіального поділу праці.

Основні положення дисертації, що виносяться на захист:

1. Основи сучасного поділу праці в Україні закладалися протягом ХІХ-го століття. Його формування відбувалося під впливом змін політичної системи, господарського механізму, розвитку науково-технічного прогресу.

2. Сучасний поділ праці характеризує Україну як країну з низькоефективною економікою. Яка при перевитраті ресурсів не забезпечує ні інвестиційний процес, ні задовольняє потреби населення в товарах та послугах.

3. Структура виробництва та експорту України відзначається домінуванням галузей паливно-енергетичного комплексу, металургії та важкого машинобудування. Що призводить до застаріння виробничих фондів, скорочення обсягів кінцевого продукту, закріплення за Україною спеціалізації на матеріалах та продуктах первісної переробки в системі міжнародного поділу праці

4. Розв'язання проблем територіального поділу праці полягає в структурній перебудові народного господарства України в бік зростання обсягу наукомістких, передових у технологічному відношенні галузей, лібералізації зовнішньої торгівлі та валютного регулювання, заохоченні експортерів, проведенні вибіркової політики щодо імпорту продукції, захисту вітчизняних товаровиробників, переорієнтації торгівельних зв'язків на нових партнерів.

Новим в нашому дослідженні є проведення комплексного аналізу територіального поділу праці в Україні на основі історичних матеріалів та сучасних статистичних даних. Проведено

співставлення різних методів обчислення спеціалізації на базі конкретних матеріалів. В методологічному плані поділ праці розглядається як основа на якій формуються відносини між Україною та іншими державами. Для характеристики поділу праці використовується географія зовнішньоторгівельних зв'язків, структура обміну, тощо.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати можуть використовуватись в системі територіального планування, виходячи з аналізу економічного стану України та її спеціалізації. Висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані в курсі ринкової економіки, зокрема таких розділах, як економічне зростання, міжнародна торгівля та платіжний баланс, економіка країн що розвиваються, тощо.

Апробація дослідження. Основні положення та висновки дисертації знайшли відображення в статтях автора: "Про деякі аспекти зовнішньої торгівлі" та "Україна та країни що розвиваються: спільні проблеми, спільні шляхи вирішення".

Структура дисертації обумовлена поставленою метою й завданнями дослідження і складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаної літератури.

ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовується вибір теми дисертації, розкривається її актуальність, ступінь розробки, визначається об'єкт дослідження, формулюються основні положення, що виносяться на вахист, визначається практичне значення дисертації.

Дослідження розпочинається з розгляду деяких теорети-

ко-методологічних питань, що мають принципове значення для висвітлення поділу праці в Україні. Зокрема, з аналізу положень відомих економістів Л.Веррі та В.Корнієнка, які вказують на невід'ємний зв'язок поділу праці з товарним виробництвом, його історичний характер. Формулюється положення про єдність поділу процесу праці, поділу засобів та результатів виробництва. Доводиться, що поділ праці є одним з головних чинників процесу усупільнення виробництва, посилення зв'язків та взаємозалежності між товаровиробниками. Вказується на вплив поділу праці на зростання продуктивності та зривок продуктивних сил. Сам поділ праці розглядається в розрізі відносин між суб'єктами. За суб'єктами виділяються два основні види поділу праці - галузевий і територіальний. Характер відносин між суб'єктами визначає характер поділу праці.

В роботі розглядаються критерії ефективності поділу праці. Вказується на те, що ефективність виробництва проявляється не лише в економії живої та уречевленої праці, але й в розвитку продуктивних сил. Для характеристики ефективності поділу праці більш доцільно використовувати саме дані, що характеризують розвиток продуктивних сил.

Існування територіального поділу праці обумовлене територіальним розміщенням виробництва та відмінностями різних регіонів за кліматичними умовами, корисними копалинами, природою, забезпеченістю трудовими ресурсами.

Територіальна організація господарства має свої закони як то: раціональна концентрація виробництва, наближення матеріало- та енергомістких галузей до джерел сировини та енергії, виробництва малотранспортабельної продукції - до місць її споживання, працемістких галузей - до центрів ассе-

редження трудових ресурсів.

Економічний район як територіально-виробничий комплекс має три суттєві моменти - виробничу спеціалізацію в межах народного господарства, взаємозв'язок між галузями виробництва всередині району, ефективність спеціалізації. В роботі наводяться різні точки зору щодо визначення галузей спеціалізації регіону. Зокрема, автор схиляється до точки зору Е.Аласа, який визначає галузі спеціалізації через їх участь в міжрайонному обміні. Продукція, що виробляється для внутрішнього споживання не стає предметом обміну і отже не може розглядатися як спеціалізуюча.

Економічні регіони різняться за своїм значенням. Автор поділяє погляд відомого вченого-регіоналіста І.Маєргойса, що саме країна є основною ланкою територіального поділу праці і головним об'єктом його дослідження. Господарський комплекс країни є найбільш цілісною самодостатньою одиницею, що функціонує в межах єдиного політичного утворення, в умовах єдиного господарського механізму та законодавчої бази.

Характер поділу праці в значній мірі залежить від рівня економічного розвитку країни. В роботі наводяться дані по групах країн, що характеризують структуру виробництва. Так, для країн що розвиваються характерна висока частка сільського господарства, видобувних галузей. В той час як в структурі виробництва розвинутих країн переважають машинобудування, передові у технічному відношенні галузі, високу частку мають невиробнича сфера та послуги.

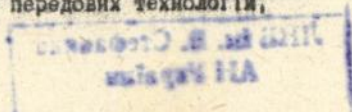
Значне місце в дисертації відводиться аналізу різних способів взаємодії суб'єктів поділу праці. Зокрема, зовнішній торгівлі, вивозу капіталу, передачі технологій, створенню

підприємств з участю іноземного капіталу, вільних економічних зон. Автор не абсолютизує інтеграційні процеси що відбуваються в світі. Поряд з інтеграцією зростає боротьба між державами та розрив в рівнях розвитку між розвинутими країнами та країнами що розвиваються, виникають нові форми економічної залежності.

Так, зовнішня торгівля, з одного боку, забезпечує економію праці та капіталу, з іншого - це один з головних важелів впливу на структуру виробництва інших держав. Вона, зокрема, може викликати скорочення виробництва галузей, продуктивність праці в яких нижча за середній світовий рівень. Скорочення виробництва супроводжується руйнуванням зв'язків між вітчизняними товаровиробниками, втрачається цілісність народногосподарського комплексу, посилюється залежність від інших держав.

Одним з показників, що характеризують поділ праці, є сальдо зовнішньоторгівельного балансу. Позитивне сальдо дає змогу країнам накопичувати кошти для структурної перебудови, створення та розвитку переробної промисловості. Збільшення ж імпорту, з одного боку, сприяє зростанню конкурентоспроможності вітчизняних товарів, завоюванню передових технологій, з іншого - беззастережне збільшення імпорту призводить до стримування накопичення національного капіталу, посилення економічної залежності.

Іншим поширеним способом впливу на розвиток поділу праці є кредитування та інвестиції. Одним з головних причин надання позик є дефіцит платіжного балансу. Позика, яка надається під закупівлю імпортової продукції, збільшує місткість ринку, забезпечує реалізацію продукції держави-кредитора. Державо-позичальник потрапляє при цьому в фінансову залежність. Разом з тим, використання позик для закупівлі передових технологій,

структурної перебудови економіки сприяє розвитку продуктивних сил країни. Приміром цього є Японія, Німеччина, деякі країни Південно-Східної Азії.

Подвійний вплив на формування територіального поділу праці здійснюють транснаціональні корпорації. Їх діяльність, з одного боку, сприяє технічному переоснащенню країн, з іншого - посилює економічну залежність та вициск.

Створення вільних економічних зон відбувається, як правило, на території колишніх колоній. Загалом воно сприяє розвитку продуктивних сил окремих регіонів, але призводить до виділення таких регіонів з народногосподарського комплексу країни, виходу з системи територіального поділу праці, витіснення внутрішніх зв'язків зовнішніми.

Особливою формою взаємодії країн є відносини між колонією та метрополією. Країна, що потрапила в колоніальну залежність, повбавляється можливості брати безпосередню участь в міжнародному поділі праці, її господарство втрачає цілісність.

Головною вигодою, яку досягає метрополія, є монополізація внутрішнього ринку колонії, обмеження доступу на нього товарів інших країн. Завдяки цьому вона отримує можливість продавати свою продукцію за цінами значно вищими за світові, а купувати продукцію колонії дешевше. Колоніальна залежність має негативні наслідки не лише для колонії, але й для метрополії. Можливість продавати продукцію дорожче за світові ціни створює умови для розвитку неефективних галузей, послаблює конкурентоспроможність товарів.

В дисертації розглядаються й заходи щодо захисту економіки країни від зовнішнього впливу. Це митні тарифи, імпорتنі квоти, пільгозе оподаткування та кредитування

експортерів, тощо. Велике значення має правильне обрання країною шляху розвитку для подолання наслідків колоніальної залежності. Як показує світовий досвід, проведення ізоляціоністської політики, повне витіснення іноземного капіталу не сприяє швидкому розвитку країни. Успіху досягали ті країни, що створювали економіку відкритого типу, активно взаємодіяли з іноземним капіталом, використовували переваги міжнародного поділу праці.

Своєрідним другим етапом дослідження став аналіз територіального поділу праці в Україні. Він розпочинається з розгляду процесу формування поділу праці в кінці XVIII-го століття, коли відбулося територіальне об'єднання більшості українських земель в складі Російської імперії. Поряд з інтеграцією окремих регіонів в єдиний господарський комплекс відбувався процес інтеграції української економіки з російською.

Під впливом державної монополії на виробництво окремих товарів, тарифів, що обмежували зовнішню торгівлю, Україна перетворилася на сировинну базу російської мануфактури, переробна промисловість в ній практично не розвивалась. Проте, вопереч державним заходам, завдяки природним багатствам, вигідному географічному розташуванню, Україна стала провідним регіоном Російської імперії спочатку по виробництву вовни, а вгодом і вєрна. Налагоджувалась зовнішня торгівля, практично весь експорт збіжжя Російської імперії забезпечувала Україна. Необхідність розвитку хлібної торгівлі викликала розвиток транспорту, металургії, видобування вугілля, важкого машинобудування, харчової промисловості. Так заклалися основи нинішньої спеціалізації України.

Незважаючи на економічне піднесення, слабо розвивались галузі легкої промисловості, складного машинобудування, їх продукція завозилась в основному з Росії. Обмежувався імпорт в Україну іноземних товарів. Україна потрапила в економічну залежність від Росії. Це стало головною причиною низької ефективності її економіки та гіпертрофованості (в бік галузей первинної обробки) структури виробництва.

Після революції Україну було включено до складу СРСР. Націоналізація засобів виробництва призвела до посилення централізації економіки. Центр отримав практично необмежені можливості в формуванні поділу праці України. Монополія держави на зовнішню торгівлю повністю унеможливила безпосередню участь України у міжнародному поділі праці.

Для зменшення ролі України у виробництві ряду продуктів Росія, під приводом розвитку відсталих регіонів, створює альтернативну металургійну базу на Сході, незважаючи на те, що нове будівництво вимагало значних капіталовкладень, а нове виробництво поступалося в ефективності українському. Остаточою Україна втратила провідне становище в ряді галузей внаслідок Другої світової війни, коли її виробництво було повністю зруйноване або вивезене.

Загалом поділ праці в Україні часів СРСР успадкував основні риси поділу праці часів Російської Імперії. Більш того, Україна втратила провідне становище в металургії, видобуванні вугілля, тощо. Слабо розвивались такі провідні галузі як приладобудування, виробництво хімічних волокон, електротехніка, прогресивні галузі машинобудування, легка промисловість. Україна так і залишилась ринком збуту російської переробної промисловості.

На основі статистичних даних, що характеризують структуру виробництва, в дисертації проведено аналіз спеціалізації України в останні роки існування СРСР. При цьому застосовується індекс спеціалізації, що обчислювався як співвідношення між часткою окремих галузей України у виробництві продукції відповідних галузей СРСР до частки України в національному доході СРСР.

Згідно до значення індексу спеціалізації галузями спеціалізації України в межах СРСР наприкінці 80-х рр. були електроенергетика, видобування вугілля, залізної та марганцевої руди, виплавка чавуну, сталі, виготовлення прокату чорних металів. Серед продукції машинобудування спеціалізуючими були виробництво металорізальних верстатів та ковальсько-пресових машин, приладів та засобів автоматизації, обладнання для металургії, видобувної, хімічної, харчової промисловості, сільськогосподарських машин.

Україна спеціалізувалася на виготовленні таких продуктів хімічної промисловості, як кальцинована сода, азотні та фосфатні добрива, хімічні засоби захисту рослин.

Серед галузей легкої промисловості спеціалізуючими були швейна промисловість, виробництво трикотажних, панчішно-шкарпеткових виробів, взуття.

Провідною галуззю було й сільське господарство. Найбільш високий рівень спеціалізації мало виробництво зерна, цукрових буряків, соняшника, льноволокна, картоплі, овочів, плодів та ягід, а також м'яса, молока, яєць. Розвиток сільського господарства обумовлював високий рівень спеціалізації на продукції харчової промисловості. Високий рівень спеціалізації мало виробництво цукру, рослинного та тваринного масла, консервів.

Разом з тим Україна мала низький рівень спеціалізації на видобуванні нафти та газу, виробництві устаткування для легкої промисловості, каустичної соди, калійних добрив, синтетичних смол та пластмас, хімічного волокна та ниток, продукції лісової та целюлозно-паперової промисловості. Відстало й виробництво різних видів тканин.

На підставі проведеного аналізу в дисертації робиться висновок, що Україна мала різнобічно розвинуту економіку, її продукція була представлена в більшості галузей СРСР. Проте, слід звернути увагу, що спеціалізуючими були переважно галузі первинної обробки, як то: металургія, важке машинобудування, харчова промисловість. В той час як виробництво товарів народного споживання, продукція прогресивних галузей хімічної промисловості, машинобудування розвинуті слабо. Україна також слабо забезпечена нафтою, газом, деревиною та іншими сировинними продуктами.

Аналіз спеціалізації доповнюється дослідженням обміну між Україною та іншими республіками СРСР. При цьому використовується показник рівня міжрайонної спеціалізації. Він обраховується як процентне співвідношення вивезеної за межі України продукції до всієї товарної продукції даної галузі.

Оскільки сальдо обміну по окремих групах товарів може бути негативним, автор проводить в деяких випадках розрахунок показника рівня міжрайонної спеціалізації через співвідношенням ввезеної продукції до всієї продукції, спожитої в регіоні, або через співвідношення різниці між експортом та імпортом до виробленої або спожитої продукції в регіоні.

Аналіз товарообміну України дозволяє суттєво уточнити її спеціалізацію по деяких видах продукції. Так, металургія та

видобування вугілля мають не найвищий, а середній рівень спеціалізації, що обумовлено високим рівнем внутрішнього споживання їх продукції. За рахунок імпорту задовольняється 93,2% потреб України в природному газі та 90,7% в нафті.

Аналіз сальдо обміну показує, що Україна має негативний баланс по мінеральних добривах. Лише виробництво азотних добрив наближається до високого рівня спеціалізації.

Підтверджують показники індексів спеціалізації дані, що характеризують обмін продукцією машинобудування. Зокрема, високий рівень спеціалізації має виробництво обладнання для хімічної промисловості та сільського господарства, металорізальних верстатів та ковальсько-пресових машин. Потреби ж в продукції легкої промисловості, зокрема в тканинах, в значній мірі задовольняються за рахунок імпорту.

Завершується аналіз територіального поділу праці в Україні дослідженням структури та напрямків зовнішньої торгівлі. Зовнішня торгівля України успадкувала від Радянського Союзу орієнтацію на країни колишні члени РЕВ. Зберегла традиційну структуру експорту та імпорту. Зокрема, високу частку в експорті складає продукція первинної обробки, металургії, харчової та хімічної промисловості, важкого машинобудування. В той же час в імпорті переважає сировина - нафта та нафтопродукти, природний газ та складне обладнання. Структура експорту та імпорту загалом відповідає структурі виробництва України та її спеціалізації.

Проводиться й співставлення рівних даних щодо зовнішньоторгівельного балансу України. Є підстави вважати, що при зростанні державного боргу, Україна має активне сальдо обміну за рахунок діяльності комерційних структур, яка не завжди

відображається в їх звітах. Активне сальдо досягається за рахунок торгівлі з країнами що розвиваються та країнами СНД. В той час як баланс з розвинутими країнами - негативний.

Заключним етапом досліджень стало визначення шляхів зміни територіального поділу праці в Україні для підвищення ефективності економіки та входження до системи світового господарства. В дисертації проводиться аналіз поглядів ряду вчених, державних діячів, зокрема, І.Юхновського, В.Гейця, Л.Кучми, М.Якубовського на проблему структурної перебудови народного господарства. Однією з причин структурних деформацій української економіки є порушення співвідношення цін на ряд продуктів. Внаслідок підняття цін на продукцію паливно-енергетичного та металургійного комплексів, відбувся перерозподіл національного доходу на їх користь за рахунок галузей машинобудування, харчової, легкої промисловості, де він переважно створювався. Це призвело до зниження темпів оновлення основних виробничих фондів, повначилося на рівні забезпечення населення товарами народного споживання.

Значної шкоди економіці України завдає нерациональне використання імпортованої сировини, продукції ряду галузей. Зокрема, збільшення глибини переробки нафти, дозволить значно скоротити обсяг її імпорту, а також знизити ціни на нафтопродукти. Впровадження установок енергетичного використання газу збільшить коефіцієнт корисної дії електростанцій, поліпшить забезпеченість України електроенергією, знизить її ціну. Важливим моментом скорочення дефіциту зовнішньоторгівельного балансу України є будівництво підприємства для виробництва ядерного палива. Зараз ядерне паливо є одним з головних розділів нашого імпорту.

Суттєвим моментом перебудови української економіки є аміна напрямків торгівельних зв'язків. Зокрема, йдеться про усунення монополії Росії та Туркменістану на поставку нафти та природного газу. Будівництво газопроводу з Ірану та Одеського нафтового терміналу поліпшить забезпечення України енергоносіями, знизить витрати, посилить економічну незалежність.

Структурна перебудова повинна охопити й сільське господарство. Встановлення раціональних пропорцій в поголів'ї худоби, правильний підбір кормів, широке використання технічних культур не лише підвищить продуктивність тваринництва, але й дозволить значно скоротити, або й взагалі відмовитись від імпорту зерна. Підвищення ефективності сільського господарства неможливе без його технічного переозброєння. Тому розвиток сільськогосподарського машинобудування повинен стати одним з головних напрямків структурної перебудови економіки України.

Структурна перебудова вимагає значних капіталовкладень. Їх джерелами можуть стати кошти, нагромаджені в приватному секторі економіки, іноземні інвестиції. Тому зусилля держави повинні бути спрямовані на поліпшення інвестиційного клімату в країні. Мова йде про зниження податків, лібералізацію валютного законодавства, відміну обмежень на експорт.

Незважаючи на ряд наукових розробок, законопроектів, в Україні досі не створено єдиної концепції структурної перебудови економіки. В дисертації проводиться аналіз деяких положень програми, розробленої Міністерством економіки України. На жаль, вона містить в собі ряд суттєвих недоліків, які унеможливають її практичну реалізацію. Тому необхідно об'єднати зусилля науковців і державних діячів для розробки комплексної

програми структурної перебудови та зміни напрямків і характеру зовнішньоекономічних зв'язків України.

У Висновках наводяться головні результати дослідження. Територіальний поділ праці лежить в основі багатьох економічних явищ. Оскільки він охоплює не лише поділ процесу праці, але й поділ засобів та результатів виробництва, то структура виробництва відображає його характер та рівень розвитку. Дві сторони поділу праці - спеціалізація та кооперація проявляються в процесі товарообміну між його суб'єктами. Тому в ході дослідження характеру поділу праці використовувались показники, що характеризують структуру виробництва України та її зовнішньоекономічні зв'язки.

Важливою складовою ефективності народного господарства є ефективність поділу праці. На макроекономічному рівні проблема ефективності не обмежується лише проблемою скорочення витрат. Найбільш вичерпним критерієм ефективності економіки країни є рівень розвитку її продуктивних сил. Тому в дисертації ефективність поділу праці в Україні оцінювалась здебільшого в точці зору розвитку її продуктивних сил.

В ході наукового дослідження було встановлено, що основи сучасного поділу праці в Україні закладалися під час існування Російської Імперії. Зокрема, розвинулась металургія, видобування вугілля, важке машинобудування, сільське господарство, харчова промисловість. З іншого боку, слабо розвивались галузі більш високого ступеня обробки - передові у технічному відношенні галузі машинобудування, легка промисловість, ряд виробництв хімічної продукції. Це поглиблювало відставання української переробної промисловості від російської, посилювало економічну залежність України.

На основі показників індексу спеціалізації, даних про експорт та імпорт, в дисертації проведено аналіз спеціалізації України за останні роки існування СРСР та перші роки державної незалежності. Характер поділу праці в Україні відображає відставання рівня розвитку її продуктивних сил від високорозвинутих країн. В Україні, як і в країнах що розвиваються, переважають галузі первинної обробки, сільське господарство. Основні виробничі фонди та технології морально застаріли. Ступінь зношеності машин та обладнання досягла критичної межі.

Здобуття незалежності відкрило перед Україною широкі можливості для зміни характеру поділу праці та підвищення його ефективності. Для зміни поділу праці необхідно провести структурну перебудову народного господарства в бік зростання частки наукомісткого та високотехнологічного виробництва. Це дозволить провести технічне переозброєння економіки, підвищити її ефективність, зміцнити економічну незалежність країни.

Суттєвих змін повинна зазнати й зовнішня торгівля. Слід розробити державну програму підтримки експортерів та захисту внутрішнього ринку від іноземних товарів. Це дозволить Україні скоротити дефіцит платіжного балансу, та посісти гідне місце в системі міжнародного поділу праці.

Основні положення дисертації відображено в наступних публікаціях автора:

1. Україна та країни що розвиваються: спільні проблеми, спільні шляхи вирішення. - Фінансова Україна, 11.09.1994р.
2. Про деякі аспекти зовнішньої торгівлі. - Ділова Україна, 17.11.1994р.

А Н О Т А Ц І Я

Хмелевський О.В. Характер та ефективність територіального поділу праці в Україні.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.01.03 - Теорія макроекономіки, Інститут економіки НАН України, Київ, 1995.

Захищається наукова робота, що містить дослідження структури виробництва й зовнішньоекономічних зв'язків України. Встановлено, що територіальний поділ праці відображує відставання рівня розвитку продуктивних сил України від промислово розвинутих країн, орієнтацію її економіки на колишні республіки СРСР. Пропонується ряд заходів по здійсненню структурної перебудови народного господарства, зміні зовнішньоекономічних зв'язків України.

Ключові слова: територіальний поділ праці, спеціалізація, структура виробництва, зовнішня торгівля.

А Н Н О Т А Ц И Я

Хмелевский А.В. Характер и эффективность территориального разделения труда в Украине.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.01.03 - Теории макроэкономики, Институт экономики НАН Украины, Киев, 1995.

Защитается научная работа, которая содержит исследование структуры производства и внешнеэкономических связей Украины. Установлено, что территориальное разделение труда отображает отставание уровня развития производительных сил Украины от промышленно развитых стран, ориентацию ее экономики на бывшие республики СССР. Предлагается ряд мероприятий по осуществлению структурной перестройки народного хозяйства, изменению внешнеэкономических связей Украины.

Ключевые слова: территориальное разделение труда, специализация, структура производства, внешняя торговля.

ANNOTATION

Khmeleŭskii A. The character and the efficiency of the territorial division of labour in Ukraine.

The dissertation paper for the degree of Candidate of Economics in speciality 08.01.03 - The Theories of Macroeconomics, Institute of Economy, National Academy of Sciences of Ukraine, Kiev, 1995.

The scientific research, that is being defended, contains investigation of the structure of output and foreign economic relations of Ukraine. It is discovered that the territorial division of labour indicates the lag of productive forces development level in Ukraine from industrially developed countries, orientation of its economy toward the former Soviet Union republics. A number of arrangements is submitted in order to perform structural reorganisations of the national economy and alteration the foreign economic relation of Ukraine.

Key words: the territorial division of labour, specialization, the structure of output, the foreign trade.

Підп. до друку 22.02.96.

Формат 60x84/8. Папір офс. Офс.друк.

Ум.друк.арк. 0,6. Обл.-вид.арк. 1,0. Тираж 100 примт.

Поліграфічна дільниця Інституту економіки НАН України,
25201, м.Київ, вул. Панаса Мирного,16.

1987/11

AB 32.041

AB 32.041